

आधुनिक मराठी कवितेतील गूढगुंजनपर प्रवृत्ती

प्रा. सोमनाथ कोमरपंत

मराठीत तिच्या साहित्यनिर्मितीच्या आदिकालापासून गूढगुंजनपर काव्यधारा आढळते. पाश्चात्य जीवनदृष्टीचा प्रभाव व भारतीय जीवनाची स्थायी बैठक यांच्या स्वरमिलाफामुळे आधुनिक कालखंडात ती अनेकप्रवाही झाली. तिच्या परिणाम रूपाचा वेध घेताना जाणवलेल्या काही गुणवैशिष्ट्यांचा हा संक्षिप्त परिचय.

प्रेमभावनेतील जे मीलन सौंदर्यवादी कवी पार्थिव भूमिकेरून साधू पाहतात आणि हताश होतात, तेच मीलन गूढ आध्यात्मिक भूमिकेवर साध्य आहे असे गूढवादी कवींना आढळून येते. सौंदर्यवादी कवी वस्तुनिष्ठ वर्णनापेक्षा स्वतःच्या मनःस्थितीचे वर्णन अधिक प्रमाणात करतात. सचेतन किंवा अचेतन अशा निसर्गातील वस्तुजाताला मानवी प्रवृत्तींनी नटलेल्या स्वरूपात पाहणे किंवा त्याचा प्रतीकात्मक उपयोग करून मानवी भावनांचे निवेदन करणे, सौंदर्यानुभूती, प्रीतिभावना यांसारख्या आंतरिक निष्ठांचा, भावभावनांचा साक्षात्कार निसर्गानुभूतीतून प्राप्त करून घेणे इत्यादी गुणवैशिष्ट्ये आधुनिक कालखंडातील नव्या ऊर्मीच्या कवींच्या काव्यात आढळतात. ज्ञानेश्वरादिकांच्या काव्याने संस्कारित झालेली ईश्वराविषयीची श्रद्धा हा गूढवादी कवितेचा मुख्य आधार असतो. या श्रद्धेमुळे अंकुरलेले विविध, कोमल आणि आर्त भाव तेवढ्याच तरल संवेदनशीलतेने, हळुवार शब्दकळेच्या माध्यमातून प्रकट होतात. वा. ना. देशपांडे या कवितेच्या संदर्भात म्हणतात, 'आत्मप्रदर्शन व जिज्ञासा या दोन सहजप्रवृत्तींच्या एकत्रित उन्नयनामुळे गूढवादी कविता निर्माण होते. मानसशास्त्राच्या बळकट पायावर ती उभारलेली असते..... मनुष्याची गूढवादाकडे प्रवृत्ती होते ती

'जिज्ञासा' या सहजप्रवृत्तीच्या उन्नयनामुळे होय. जिज्ञासेच्या या उन्नयनामुळे मनुष्याच्या मनात 'जीव, जगत व ईश्वर' या तत्त्वज्ञानातील प्रमुख मूलद्रव्यासंबंधीचे प्रश्न पिंगा घालू लागतात, आणि ते मनुष्य बुद्धिप्रधान असल्यास तत्त्वज्ञानाकडे व भावनाप्रधान असल्यास गूढवादाकडे वळते. अर्थात्च गूढवादाकडे वळताना अंगर वळल्यानंतर सदर मनुष्य स्वतःचे ज्ञान, भावनात्मक अनुभव व मनोरचना यांस अनुसरून जीव, जगत व ईश्वर या त्रिपुटीविषयी विशिष्ट 'श्रद्धा' बनविते. अशा श्रद्धा बनविणे म्हणजेच गूढवादाचा अंगीकार करणे होय..... गूढवादी बनलेल्या त्या मनुष्याची आत्मप्रदर्शनाच्या उन्नयनामुळे कलोत्पत्तीस पोषक अशी मनोभूमिका तयार झालेली असल्यास आणि त्यास शब्द व छंद यावर हुकमत चालविता आल्यास तो गूढवादी कवितेची रचना करू लागेल.'

गूढवादी कवितेच्या निर्मितीमागची मनोभूमिका स्पष्ट केल्यानंतर तिच्या अभिव्यक्तीसंबंधी त्यांनी पुढे म्हटले आहे, "गूढवादी कविता ही प्रायः प्रतीकात्मक असते. निदान असावयास हवी. गूढवादी (Symbolic) कवितेचे वर्ण्यविषय अमूर्त (abstract) असल्यामुळे शब्दद्वारा त्यांची अभिव्यक्ती करणे कठीणच असते. यामुळे दांपत्यप्रेम, तेज - तम यांसारखी प्रतीके घेऊन गूढवादी कवी काव्यरचना करीत असतो."

नेहमी नव्या नव्या अनुभूती आत्मसात करण्याची ओढ अशा कविमनाला लागून राहिलेली असते. वेळावेळी अंतर्मनाला स्पर्श करून गेलेल्या दिव्य भासांपैकी थोड्यांनाच तो शब्दरूप देऊ शकतो. अशा संवेदनात्मक उक्त भावनाविष्काराच्या मार्गात होणारा

अडथळा गूढवाद निर्माण करतो.

गूढगुंजनात्मक कवितेत कवीला विश्वाच्या मुळाशी असलेले अंतिम सौंदर्य क्षणार्थात अंतर्दृष्टीसमोर चमकून गेल्यासारखे जाणवते. वेदांतपर कविता म्हणजे गूढगुंजनपर कविता नव्हे. काव्यातील गूढगुंजन हे एका सुंदर, अपार आणि अनिर्वचनीय अशा अंतःप्रतीतीतून प्रकटते. या काव्याचे अपूर्वत्व प्रतीतीत असते. प्रकटनपध्दतीत नसते. गूढगुंजनपर काव्यातील अनुभव पार्थिव बंधनाच्या पलीकडे नेणारा असातो. एका अपूर्व क्षणी तो स्फुरलेला असतो. अवघ्या जीवनाची लांबीरुंदी त्या क्षणात सामावलेली असते. गूढ अनुभूतीचे आणखी एक लक्षण म्हणजे विश्वात एकच सत्य, एकच सूत्र, एकच सौंदर्य आणि एकच प्रेम हे आहे. दुर्बोधता आणि सहेतुक अस्फुटता ही गूढगुंजनपर काव्याची मुख्य लक्षणे नव्हेत. अनुभव मुळातच गूढ व अनिर्वचनीय असतो. अपरिहार्यपणे त्याची अभिव्यक्ती तशाच प्रकारची होते. गूढगुंजनात्मक प्रवृत्ती जुन्या संतसाहित्यात होती. आधुनिक कालखंडात केशवसुतांपासूनच ही परंपरा सुरू झाली. त्यांच्या 'झपूझी' व 'हरपले श्रेय', बी कवींच्या 'चाफा', 'पिंगा व वेडगाणे' आणि भा. रा. तांबे यांच्या 'नववधु प्रिया मी बावर्ते' व 'रतलें परपुरुषाशी' इ. कवितांमुळे गूढगुंजनपर धारा नवा आशय घेऊन मराठी कवितेत आली.

बी कवींच्या अध्यात्मप्रवण कविमनाला अद्वैतानंदाचा ध्यास आहे. या अद्वैतचिंतनातून त्यांच्या 'चाफा' व 'पिंगा' या कविता जन्माला आल्या असाव्यात. 'वेडगाणे' या कवितेत एक तरल अनुभव गूढगुंजनात्मक पध्दतीने व्यक्त झाला आहे. केशवसुतांच्या गूढगुंजनपर कवितेशी या कवितेचा धागा जुळतो.

'चाफा' या कवितेच्या अर्थाविषयी अनेकांची मतमतांतरे आहेत. बी कवींचा तत्वचिंतनात्मक पिंडधर्म लक्षात घेऊन 'चाफा' या संकल्पनेत आध्यात्मिक रूपक शोधण्याचा काही समीक्षकांनी प्रयत्न केलेलेला आहे. 'चाफा हे गीत शुध्द प्रेमाचे नितांतसुंदर सूक्तच आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. बी कवींच्या स्त्रीप्रेमविषयक कल्पनांचे उदात्त, विशुध्द आणि ओजस्वी स्वरूप या गीतात प्रकट झालेले आहे.'^१ असे आचार्य अत्रे यांना वाटते. यासाठी ते खुद्द कवींच्या प्रास्ताविकाचा हवाला देतात, 'प्रेमीभूत ध्येयविषयाची गाठ पडली असता आणि प्राप्ती झाली असता संबंध देहस्वभाव पालदून निखळ प्रेम हाच सहज स्वभाव बनून

जातो. 'चाफा' या कवितेच्या संदर्भात प्रा. वा. गो. मायदेव यांना लिहिलेल्या पत्रात बीं नी म्हटले आहे, 'केशवसुतांनी म्हटले आहे की, हृदय आत्म्याला जधी खेळवीते। हृदय आत्म्याला जधी आळवीते। त्याप्रमाणे चाफ्यात हृदयाने आत्म्याला खेळविले आहे. हृदयाने आत्म्याला आळविले आहे.' दुसऱ्या एका पत्रात बीं नी म्हटले आहे, 'केशवसुतांनी म्हटले आहे की, हृदय आत्म्याला जधी खेळवीते। हृदय आत्म्याला जधी आळवीते। त्याप्रमाणे चाफ्यात हृदयाने आत्म्याला खेळविले आहे. हृदयाने आत्म्याला आळविले आहे.' दुसऱ्या एका पत्रात बीं नी त्यांना लिहिले आहे, 'वेदांतात ब्रह्म आणि माया ही एक प्रमुख जोडी आहे. यांनाच जीव - आत्मा, प्रकृती - पुरुष, हृदय - आत्मा इ. संज्ञा आहेत. चाफा ही रुपकात्मक कविता आहे. चाफा म्हणजे आत्मा आणि तरुणी तो जीव आहे. जीव कितीही विलासप्रिय आणि व्यापारप्रिय असला तरी त्याला आपल्या सच्चिदानंदरूपाची आठवण होणारच.

'चाफा' ही वरवर साथी सरळ प्रेमकविता म्हणून तिचा अन्वयार्थ लावण्याचा आजवर प्रयत्न झालेला आहे. आंब्याचे वन, केतकीचे वन, माळ, धिप्पाड कडा, उड्या मारणारी नदी, मेघ - वीज, कलिका - वायू ही या कवितेत उपयोजिलेली प्रतीके मूळ अनुभवाला अधिकच सूक्ष्मता आणतात. वरवर या प्रतीकांचा अन्वयार्थ प्रियकर - प्रेयसीच्या मीलनाच्या क्रीडेचा शृंगारपूर्ण असा तपशील पुरवितो. पण पुढे मात्र या कवितेतील भावानुभवाची वलये विस्तारत जातात.

हे विश्वाचे आंगण

आम्हां दिलें आहे आंदण

उणें करूं आपण दोघेजण

XXXXX

जन विषयाची किडे

यांची धाव बाह्याकडे

या दोन कडव्यात समग्र कवितेची मेख आहे, असे वा. ना. देशपांडे, अनंत काणेकर, म. वा धोंड आणि आचार्य अत्रे यांना वाटते. या कवितेत विश्वचैतन्याशी 'मी'च्या झालेल्या मीलनाचा क्षण म्हणजे सत् - चित् - आनंदाची, चैतन्याची झालेली प्रकाशमय जाणीव होय. असे डॉ. उषा देशमुख यांना वाटते. त्या म्हणतात, 'डॉ. मा. गो. देशमुख म्हणतात त्याप्रमाणे सांयुज्यप्रीतीचा हा अनुभव नाही; .....तर लौकिक जीवनातील सारे सुखभोग, सामान्य माणसाचे अनेक पातळ्यांवरचे क्षणिक सुखांनी युक्त असलेले जीवन आणि

शब्दसुष्टीचा नियंता असलेला कवी आणि त्याचे रसरसलेले अनुभव यांच्या मिळणीचा हा अलौकिक क्षण बीं नी 'चाफा' या कवितेत टिपलेला आहे.'''४

एक गोष्ट निश्चित की पार्थिव्याच्या रूप, रंस, गंध स्पर्श आणि नाद संवेदनांच्या चित्रणातून अपार्थिव्याच्या दिशेने परिणत होत गेलेला प्रवास या कवितेत दिसून येतो. आशयसमृद्ध अशी ही कविता आहे.

..... जन विषयाचे किडे

याची धाव बाह्याकडे

आपण करू शुध्द रसपान

या आंतरिकतेच्या खाणाखुणा या कवितेच्या प्रत्येक घटकात अंतर्भूत असल्याचे जाणवते. आत्मिक अनुभूतीने रसरसलेली ही कविता आहे.

'पिंगा' या कवितेतील गूढगुंजनात्मक आशय प्रतीकात्म पध्दतीने व्यक्त झालेला आहे. 'पिंगा' या कवितेत पिंगा घालणारी प्रतिभा असावी. या कवितेतील 'नाचण' साधना करीत असते. मायापूर्ण जगतातील विविध अनुभवांत ती रमत असते. अखेर तिला आत्मरूपाचा साक्षात्कार होतो. अपरिमित आनंदाचा ती अनुभव घेते. पण नाच मात्र सतत चालू असतो. साक्षात्कारानंतरही द्वैतवृत्तीने प्रेमसुख अनुभवण्याचा प्रकार या कवितेत आढळतो. या अमूर्त अनुभवाचे चित्रण करताना कवी उद्गारतो :

..... अनेक नेत्रांचे बघणे | अनेक कंठांचे गाणे
अनेक चरणांचे जाणे | अनेक चित्रांचे स्फुरणे
दृष्टी, वाणी, गती, मती | एकच येथून तेथून ती

'पिंगा' या कवितेतील नाचण व 'चाफा' या कवितेतील सखी या दोहोंत साम्य आहे. 'वेडगाणे' या कवितेत 'मनोमय वाणीने अनुभवलेल्या आणि गायिलेल्या विषयाचे यथार्थ वर्णन वैखरी अशी करू शकेल ?' असे कवी विचारतो. या आशयाला भारतीय अध्यात्माचा स्पर्श आहे. परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी अशा चार वाणी. तीपैकी वैखरी ही शब्दरूप असते म्हणून ती सर्वांत जड असते. याकरिता बी कवींनी तिला राठ म्हटलेले आहे.

भा. रा. तांबे यांचा प्रतिभाधर्म भूलतः बी कवींप्रमाणे गूढगुंजनात्मक काव्य लिहिणाऱ्या कवीचा नव्हे. मात्र उत्तरायुष्यात तांबे यांची प्रतिभा गूढ अज्ञेयाचा शोध घेत होती. त्यांचे मन जसजसे परिणत होत होते, तसतसा त्यांच्या काव्याला परतत्याचा स्पर्श होत होता. पूर्ववयात

त्यांनी कपिलाच्या सांख्यदर्शनाचा व उपनिषदांचा अभ्यास केलेला होता. पुढे मिल, कांट, शॉपिनहॉवर या पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांच्या व स्पेन्सर या वैज्ञानिकांच्या ग्रंथांचा त्यांनी परिचय करून घेतलेला होता. पाश्चात्य विचारधारा व भारतीय तत्त्वज्ञान यांचा परिपाक त्यांच्या गूढगुंजनात्मक कवितेत दिसतो. तांबे हे केवळ तत्त्ववेत्ते नसून रससिध्द कवी होते, याचा या कवितेतून प्रत्यय येतो. विश्वाच्या बुडाशी एक प्रचंड अनाकलनीय, अनिर्वचनीय व दिक्कालातीत अशी शक्ती आहे. ही शक्ती विश्वाला आकर्षित करते. त्यामुळेच विश्व उत्क्रांत होत होत पूर्णतेकडे चालले आहे, यावर त्यांची श्रद्धा आहे. बी कवींच्या जीवनदृष्टीशी या विचारांचे साम्य आहे.

परमेश्वराचे सुष्टीशी एकत्व आहे हा विचार तांब्यांनी 'नटेश्वराची आरती' या कवितेत व्यक्त केला आहे. 'तूही तिजविण देह - गुण - हीन शून्य रस भिन्न' असा भाव प्रकट करून ते पुढे म्हणतात :-

.....अंबिका लाभताच संगी। खळखळ प्रसवे
भावगंगा

अनंगही येई मग रंगा.

या ओळीतून सुष्टिनिर्मितीची मीमांसा प्रतीकात्म पध्दतीने ते करतात. 'नववधू प्रिया मी बावरते' मध्ये जगाचे रहस्य पाहून कवीची प्रतिभा नववधूप्रमाणे बावरते. माहेर सोडताना तिला तीव्र दुःख होते. बंधनातून मुक्त व्हावे आणि प्रियकराकडे पळत पळत जावे असे तिला वाटते. पण तिला धीर होत नाही. तिचा जीव आतल्या आत तळमळतो. तेव्हा तो शिवाला विनवतो की तू ये आणि जरी रडे कोसळले, तरी धीर देऊन मला खऱ्या घरी ने. तांब्यांच्या आध्यात्मिक दृष्टीचा प्रत्यय येथे येतो. कविमनाची द्विधा अवस्था येथे दिसून येते. या गीतातील नववधू हे जीवात्म्याचेही प्रतीक आहे. परमात्म्याशी तादात्म्य साधण्यासाठी तो आतुर आहे. 'रतलें परपुरुषाशी' या गूढगुंजनात्मक कवितेतील परपुरुष म्हणजे परमात्मा. त्यातील जागरिणी म्हणजे परमात्म्याशी एकरूप होऊ पाहणारा जीवात्मा. आत्म्याने शारीरिक वासनांना दिलेले उत्तर या कवितेत आहे. 'ते कोण या ठायी' व 'घर राहिलें दूर' या कवितांतूनही गूढरम्य आशय व्यक्त होतो.

पक्षी पिंजऱ्यांतुनी उडाला', 'रे चेटक्या' आणि 'या प्रकाशशिखरी' या गीतांतील भावानुभव तांब्यांनी प्रतीकरूपाने प्रकट केला आहे. अशा प्रकारच्या

कवितांतून ते गूढरम्य वातावरण निर्माण करतात. ते अनाकलनीय आशय लौकिक प्रेमभावनेच्या आधाराने व्यक्त करतात. जीवात्मा आणि परमात्मा यांच्या संबंधांत रवींद्रनाथ टागोरनी 'गीतांजली'तून अशा प्रकारची प्रतीकात्मक भावचित्रे रेखाटली आहेत. तांब्यांवर त्यांचा प्रभाव असावा. शिवाय प्राचीन संतकाव्यात भक्त आणि परमेश्वर यांच्या संदर्भात अशा प्रतीकांची योजना केलेली आढळते. रोमँटिसिझम व गूढवाद यांचा संगम तांब्यांच्या गूढगुंजनपर कवितेमध्ये झालेला आहे.

केवळ परंप्रेरित भावना आणि कल्पना यांची नीटस शब्दांत केलेली मांडणी असे तांब्यांच्या या कवितांचे स्वरूप नाही. त्यांच्या चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वाच्या मुशीतून या अनुभवांचे प्रकटीकरण झालेले आहे.

भा. रा. तांबे यांच्या गूढगुंजनात्मक कवितेचा परामर्श घेताना त्यांची महाप्रस्थानविषयक कविता विचारात घ्यावी लागते. त्या कवितेतील आविष्कारपध्दती जरी भिन्न असली तरी आत्मतत्त्वाचा स्पर्श आणि चिंतनशीलता यांची एकत्रित वीण तीत आढळते. जीवनाच्या अनाकलनीयतेचा शोधही ते मृत्यूच्या या चिंतनातून घेतात. जीवन आणि मृत्यू यांचे नाते उलगडून दाखवितात. या कवितेतील अंतर्मुग्गता ही त्यांच्या मानसिक उन्नतीची निदर्शक मानायला पाहिजे.

पाश्चात्य काव्याच्या प्रभावामुळे आलेली आत्मपरतेची जाणीव या कवितेत आहे. शिवाय भारतीय अध्यात्माची धार तीत मिसळलेली आहे. जीवन हे सच्चिदानंदमय आहे असे त्यांना वाटते. या विचारप्रणालीचा आविष्कार त्यांच्या कवितेत आढळतो. 'माधुर्याविण काही न दुसरें' असे ते मानतात.

तांब्यांचे मृत्युविषयक चिंतन हे निराशेतून किंवा वैफल्यातून निर्माण झालेले नसून जीजिविषेतून ते अवतरलेले आहे. मृत्यू हे अमृतत्वाचे महाद्वार आहे असे त्यांना वाटते. निसर्गातील अनेक दृष्टान्तांद्वारे त्यांनी ते पटवून दिले आहे. खिन्न मनाशी ते संवाद करतात, 'फूल काट्यातून हसते. काळ्या ढगांतून तेज रसरसते. तीव्र हिमातून वसंत हसतो. फूल गळते. पण फळ गोड होते. बीज नाहीसे होते पण झाड दिमाखात डोलते. तेल जळते. पण ज्योत प्रज्वलित होते. मग मृत्यूत अमरत्व आहे असे का मानू नये ? हे मना, मृत्यूला घाबरण्याचे कारण काय ? हे सुखाचे द्वार आहे. ही हरिकृपा आहे. आई बाहू पसरून मुलाला कवटाळते. त्याप्रमाणे

परमेश्वर मृत्यूच्या रुपाने वाट पाहत आहे. ('घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी !') मृत्यूच्या शुभ घटकेला डोळ्यांत अमंगल पाणी आणू नये असे मनाला ते बजावून सांगतात. व्यक्तिगत अनुभूतीचे सार्वकालिक सत्यात झालेले रुपांतर या कवितेत पहावयास मिणते. मृत्यूला सामोरे जाणे अटळ असते हे प्रखर सत्य 'आव्हानशुंग' या कवितेतही कवी सांगतो :-

..... आशेने की नैराश्याने
माधुर्याने की लवणाने
भरे कुम्भ जो क्षणाक्षणाने
निमिषांत तुझ्या पदि वाहतसे.

एखाद्याच्या मृत्यूचे दुःख क्षणकालच आप्तांच्या किंवा समाजाच्या मनात असते. कालांतराने त्याची विस्मृती होते. जो तो आपल्याच सुखदुःखात मग्न असतो अशा जगाविषयी आपण का कुढावे अथवा मोहात गुंतावे ? हे आशयसूत्र 'जन पळभर म्हणतिल 'हाय हाय !' या कवितेत आढळते. रामकृष्ण होऊन गेले. त्यांच्यानंतर जग ओस पडले का ? त्यांच्यासाठी कोणी कायमचे सुतक धरले आहे का ? मग माझ्याशिवाय जगाचे काय अडेल ?' असे ते मनाला उद्देशून विचारतात. मृत्यूमुळे लौकिक जीवनाचा जरी शेवट होत असला तरी माणूस चिरंजीवी होतो, हा विचार 'मरणात खरोखर जग जगते' या कवितेतून व्यक्त होतो. मृत्यू म्हणजे आत्मसमर्पण. यज्ञ हे आत्मसमर्पणाचे प्रतीक आहे. या यज्ञसंकल्पनेतून जन्म - मृत्यूचे स्वरूप कवीने उलगडून दाखविले आहे. "यज्ञात अहर्निश सूर्य धगधगतो. स्वतःच्या सत्त्वाच्या दानाने बंधने तोडून टाकतो. त्यातून नवा ज्योतिर्गण जन्माला येऊन विकास पावतो.' 'पूर्णाहूती' या कवितेतील मृत्यू हा माणसाचा विनाश नसून जीवनरुपी यज्ञात त्याने टाकलेली संपूर्ण आहुती होय हे आशयसूत्र आहे. आपल्याला प्रिय असलेल्या भारतीय तत्वज्ञानातील काही संकल्पनांच्या उल्लेख तांबे या कवितेत करतात. 'मृत्यूसमयी कोणी डोळ्यांत आसवे आणू नका. ही शून्यता नव्हे. ही पूर्णता आहे. सद्गती आहे. मृत्यूत मांगल्य आहे.' असे ते सांगतात.

'आजच्या अंतिम क्षणी देवी शारदा वीणेवर सामवेदातील मंत्राचे मुक्तपणे आलाप घेऊ दे. आज यज्ञभूमीवर षट्दर्शनांच्या मुखाने वेदघोष होवो..... जीवनाच्या सांगतेच्या क्षणी चौघडा झडू द्या.' अशी इच्छा त्यांनी प्रकट केली आहे. 'या करा आरती' या आवाहनात भावनोत्कटता व्यक्त झाली आहे. 'साममंत्रावली', 'षट्दर्शने', 'वेदघोष', 'शंखघंटा',

‘चौघडे’ व ‘आरती’ या उल्लेखांमुळे वातावरणनिर्मिती चांगली साधलेली आहे. जीवनाच्या सांगतेचा क्षण कवीने समाधानवृत्तीने वर्णिलेला आहे. ‘आलो थांबव शिंग’ मध्ये कवी मृत्यूला आपली यायची तयारी आहे. तेव्हा घाई करू नकोस असे निर्भयपणे सांगतो. ‘दैत्यशी छातिवर ठेली मध्ये शारीरिक अस्वास्थ्याने कवी हादरलेला आहे. तो आपल्या मनाला धीर देतो. ‘घाबरू नको’ या कवितेत तो जीवाला मृत्यूशी झुंज देण्याविषयी आवाहन करतो.

तांबे यांच्या मृत्यूविषयक चिंतन करणाऱ्या या कवितांबरोबर ‘रिकामे मधुघट’ या कवितेचा विचार करावा लागेल. या कवितेत आपली कवित्वशक्ती क्षीण झालेली आहे अशी विनम्रपणे त्यांनी कबुली दिलेली आहे. कोणा रसिकाला उद्देशून ती कविता लिहिलेली असली तरी तिच्यात आत्मचिंतन प्रकट झाले आहे. तांब्यांनी ज्या काळात महाप्रस्थानविषयक कविता लिहिल्या त्याच काळात ही कविता लिहिली असावी असे प्रा. अरविंद मंगरूळकर यांना वाटते. ‘हृदयाला भिवविणाऱ्या संध्या - छायांचे’ आणि ‘नेत्र पैलतिरी लागले’ असल्याचे प्रतिबिंब या कवितेत पडलेले आहे. प्रा. वा. गो. मायदेव यांना २४ एप्रिल १९२३ ला लिहिलेल्या पत्रातही त्याच भावनांचे प्रतिबिंब पडलेले आहे.

या कवितेत कवी मागे वळून पाहतो. आजवर जीवनातील जे जे समृद्ध होते, उत्कट होते ते ते त्यांनी रसिकांना देऊन टाकलेले आहे. कवीच्या गाठी आता नैवेद्याची एकच इवलीशी वाटी व कोरांटीचे फूल आहे. या प्रतीकाद्वारे तांबे आपली श्रध्दान्वित वृत्ती प्रकट करतात. तारुण्याच्या बहरात आपण मुग्ध प्रेमाची, शृंगाराची आणि निसर्गाची गूढमधुर गुजे रेखाटली. आता तारुण्य लोपले. आता मधू पिळण्याची हातात शक्ती राहिली नाही. श्रध्देची फुले परमेश्वरचरणी वाहणे एवढेच आपल्या हाती आहे असे तांबे म्हणतात.

अंतर्मनाने अनुभव घेण्याची या दोन प्रवाहांमधील समान प्रक्रिया पाहिली म्हणजे तांब्यांच्या या चिंतनशील काव्यातही गूढवादी प्रवृत्ती आहे असे जाणवते. भावनाप्रधान कवीच्या मानसिक स्थितीचे सखोल दर्शन येथे घडते.

तांब्यांच्या गूढवादी कवितांमधून सौंदर्यानुभूतीला प्राधान्य मिळालेले आहे. परंतु त्यांच्या काव्यावर जुन्या रुपकांची, प्रतीकांची छाप आहे. आध्यात्मिक

अनुभवांच्या प्रकटीकरणासाठी ते सांकेतिक भाषा वापरतात.

केशवमुत, बी व तांबे यांच्या गूढगुंजनपर कवितेमुळे मराठी कवितेत ही प्रवृत्ती स्थिरपद झाली. नंतरच्या कवींवरही हा प्रभाव कायम राहिला.

गु. ह. देशपांडे यांच्या ‘निवेदन’ या कवितासंग्रहात वीस गूढवादी कविता आहेत. त्यांच्या मानसिक आंदोलनांचे प्रतिबिंब त्यांत पडलेले आहे. ‘काळरजनी’ या कवितेत दूरवरून ऐकू येणाऱ्या आवाजामुळे नायकाच्या मनात हुरहूर निर्माण होते. तो कोणाच्या तरी आगमनाची प्रतीक्षा करू लागतो. त्यावेळी त्याच्या अंतःकरणातील आर्त व कोमल भाव व्यक्त होतात. त्याच्या मनातील तगमग ‘पराप्रीती’, ‘तुझ्या संगतीने’ व ‘दीपकलिका’ या कवितांतून व्यक्त होते. पूर्वीच्या व या कविता मिळून विरह व मीलन ही एकाच प्रेमभावनेची दोन टोके परस्परान्त मिसळून त्यांचे एक संपूर्ण वर्तुळ तयार होते.

तुझी माझी प्रीत जडलेली आहे. मनाची तगमग आता संपलेली आहे. आता कसलीही अपेक्षा राहिलेली नाही. अशी तृप्तीची भावना कवीने ‘पराप्रीती’ या कवितेत प्रकट केली आहे. प्रियकर आणि प्रेयसी यांच्यातील अद्वैत दाखविताना कवी उद्गारतो.

..... अळि करी भृंग ध्यान
होई भृंगची आपण
एकरूप ध्याता ध्यान

यातील अळी हे प्रेयसीचे प्रतीक आहे. भृंग हे प्रियकराचे प्रतीक आहे. दोन डोळ्यांतून जसे एकच पाहणे, दोन मुखांतून जसे एकच बोलणे तसा दोघांच्या अंतःकरणातील भाव एकच आहे. सिंधू व गंगा एकमेकांना मिळतात. त्यांचा ओघ एकच असतो. पाणी एकच असते. त्याप्रमाणे प्रियकर आणि प्रेयसी एकजीव झालेली आहेत. एकमेकांच्या सहवासामुळे सुफलित झालेल्या भावजीवनाचे ओसंडणारे रूप खालील ओळीत पहावयास मिळते.

..... तुझी माझी प्रीतिलता
बहरली देओदेठी
तुझ्या माझ्या मय सृष्टी

‘तान्हे बाळ’ ही कविता प्रतीकात्मक आहे. तिच्यातील ‘राजा’ हा विश्वाचा निर्माता आहे. ‘राणी’ म्हणजे त्याची निर्माणशक्ती आहे. ‘तान्हे बाळ’ म्हणजे

निर्मिती आहे. त्या बाळाच्या स्नान - भोजन - शयन वगैरे बाललीलांचे वर्णन या कवितेत आलेले आहे. या कवितेतील भावना उदात्त आहे.

गूढगुंजनपर कवितेवर वेगवेगळे आक्षेपही घेतले गेले आहेत. उदा. मा. रा. तांबे यांनी केशवसुतांची 'झपूझी' ना. वा. टिळकांच्या 'वेडा', 'अश्रुगुच्छ' व 'त्वां काय पाहिलें सांग?' आणि बींची 'वेडगाणे' इ. कवितांवर टीका केली आहे. या कविता चिंतनपर आहेत. या वाचून भावजागृती होत नाही. या हेतुपुरस्सर गूढ ठेवण्यात आलेल्या आहेत. या कवितांचे वृत्त वैणिक काव्यासारखे आहे. ते चिंतनपरतेस अनुकूल नाही. या कविता निर्यमक असावयास हव्या होत्या. असे मत त्यांनी व्यक्त केले आहे. तांबे यांच्याप्रमाणेच माधवराव पटवर्धनांनी केशवसुतांच्या 'झपूझी' सारख्या कवितेवर कठोर टीका केली आहे. 'झपूझी' मध्ये भावनोत्कटतेपेक्षा विचार सौंदर्यावर भर आहे. वृत्त, काव्यभाषा आणि प्रतिभा या दृष्टींनी ही कविता लक्षणीय आहे. त्यामुळे तांबे, माधवराव पटवर्धन यांची याविषयीची मते ग्राह्य वाटत नाहीत.

माधवराव पटवर्धनांना गूढगुंजनपर कविता कृत्रिम वाटते. गूढगुंजनातील अत्युक्ती विश्वव्यापी असून तीत अध्यात्मवादातील परिभाषेचा दुरुपयोग केलेला असतो. या अत्युक्तीबरोबरच वर्णनात चमत्कृतीजनक परस्परविरोध आढळतो व आत्ममाहात्म्यकथन हा गूढगुंजनाचा विशेष आहे असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे. अनुभूतीशिवाय आध्यात्मिक परिभाषेचा

सांकेतिक वापर करून गूढगुंजनपर कविता लिहिण्याच्या प्रवृत्तीचे विडंबन करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी 'आत्मप्रतीती' ही कविता लिहिली आहे. अवधूत, अव्यवक्ताचे स्वनीत, आयतश्रुती, मीपण - तूपण, तिमिरात तेज, तिमिर मी तेजीं, नेणिवेचे गाणे आणि समदर्शी हे तत्त्वज्ञानातील शब्द योजून त्यांनी हे विडंबन साधलेले आहे.

आधुनिक मराठी कवितेतील गूढगुंजनात्मक प्रवृत्तीचा परामर्श घेताना तिच्या बलस्थानांबरोबरच काही मर्यादाही जाणवतात. पण एक गोष्ट निश्चित की या कवितेने भारतीय अध्यात्मपरंपरेतून प्रेरणा घेतलेली आहे. तिचे अधिष्ठान असलेली मराठी कवितेतील ही वैशिष्ट्यपूर्ण धारा आहे.

संदर्भसूची

१. वा. ना. देशपांडे - निवेदन - गु. ह. देशपांडे, प्र. श्री. कोल्हटकर, मुंबई १९३५, पृ. ४-५
२. तत्रैव, पृ. ८
३. आचार्य अत्रे - फुलांची ओंजळ - बी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९८६, प्रसतावना पृ. २६
४. उषा देशमुख - कविवर्य बी, चाफा - साहित्यचिंतन - मुंबई विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे वार्षिक, मुंबई, १९८६, पृ. ९३

